

نسخه شناسی چند رساله در موسیقی

سید محمد تقی حسینی

و غیره من الكتب المعتمره والاخبار الصحیحه المشهوره رحمه الله تعالی رحمه واسعه.

مولانا قطب‌الدین نقل ایدر احیاء علوم دین: امام غزالی رحمه‌الله تعالی ایدر بلکل که سماع یعنی بر کو کجک آواز ایشیدوب وخی انکله و حبه اولمق و حرکت ایدوب رقص اورمق حالالدر. شول عاشقه کم دوست محبتیه اچلری مزین اولمشدر.

انک حلال ایدوکنه دلیل چو قدر امام غزالی رحمه الله ایدر: اعلم ان السماع هو اول الامر و یثمر السماع حاله فی القلب یسمى «الوجد» و یثمر الوجد تحریک الاطراف اما بحرکه غیر موزونه فیسمى «الاضطراب»...

نسخه‌های این رساله

– کتابخانه پترو پاشا شماره ۶۲۸، به خط نسخ که در صفحات ۱۷۸ ب – ۱۸۵ آ قرار دارد. ابعاد اوراق: ۲۱/۴ × ۱۳/۴ سانتی‌متر، ابعاد متن: ۱۶/۵ × ۷/۲ سانتی‌متر، ۲۷ سطر، تاریخ کتابت در حدود قرن ۱۲ هجری.

ترجمه رساله موسیقی

یوسف بن نظام‌الدین القرشهری (زنده در ۸۱۳ ق)

از اوضاع و احوال این موسیقی‌شناس خبری در دست نیست. در تاریخ ۸۱۳ رساله‌ای به نام «رساله موسیقی» نگاشته است. این کتاب در شعبان سال ۸۷۳ هجری از طرف حریر بن محمد از موسیقی‌دانان دوران سلطان فاتح شرح شده است. در این کتاب از تصانیف، مقامات، اصول‌ها، آلات موسیقی همچون عود، نی، چنگ و امثال آن، وضعیت و حالات بدنی نوازنده، و انتقالات و پیوستگی‌های میان مقامات اطلاعاتی به‌دست می‌دهد.

موضوعات فصول این رساله بدین شرح است: مقام، آواز و دوایر شعبات، بروج، اجسام آسمانی، پیوندهای عناصر موجود در دوایر، تراکیب، بیان اصول‌ها، دانستن‌های لازم برای کسانی که می‌خواهند موسیقی فرا گیرند، ارتباط ساعات شبانه‌روز و حالات انسان و تأثیرات مقامات، ساختار آلات موسیقی، ساختار مقامات و نواختن آن در آلات.

آغاز:

حمد بی قیاس و ثناء با اساس اول خالق جن و ناس و رازق جمیع اجناس پادشاه بنده نواز حضرتنه اولسونکه ... یوسف رومی المعروف بشهر قرشهری المولوی رحمه الله بعضی عزیزلراندن التماس ایتمشکر که اشبو مشکل و معلق عبارتدن بر حکه جک و روشن عبارتته گنورسن، تا کی مفید اوله و مختصر اوله دیمشکر.

اول مرحرم دخی تتبع ایتمش کچمش استادلرک «ادوار» ندن بر مختصر «ادوار» ینه فارسی لسانتجه بنیاد ایلمش. اما بو عصرده دخی بعضی اصحاب گلدیلر بو دعا جیدن استدعا ایندیلر که بو کتاب ترکی لسانتجه

مقصود از این نوشتار، معرفی چند رساله مهم در علم موسیقی و نسخ خطی آن است که در امپراتوری عثمانی تألیف و تحریر شده است. پس از بررسی این رسایل این نکته مشهود خواهد شد که این تألیفات و تقریرات تحت تأثیر رسایل و تابع آرا و اندیشه‌های بزرگان ایران زمین است. گرچه موسیقی عثمانی برای خود هویتی مستقل دارد و متمایز از دیگر موسیقی‌هاست، در برهه‌ای از زمان و به‌خصوص در اوایل حکومت سلسله عثمانی، این موسیقی وام‌دار موسیقی فرهنگ هم‌جوار خود، ایران بود.

هر چند عوامل مهمی برای این مسئله می‌توان بیان کرد، روند تاریخی این تأثیرات را در دو بخش می‌توان خلاصه کرد:

اول، تسلط سلاطین عثمانی بر سرزمین‌های ایران زمین و مناطقی که تحت نفوذ فرهنگ ایران زمین بودند؛

دوم، مهاجرت و کوچ هنرمندان و بزرگان علم و فرهنگ ایران به سرزمین‌های حکومت عثمانی.

برای هر یک از این موارد مثال‌ها و مصادیق گوناگونی وجود دارد، از این رو بی آنکه اطاله کلام شود، چند رساله از این تألیفات در علم موسیقی همراه با نسخه‌های شناخته شده از آن رساله معرفی می‌شود تا مورد استفاده اهل تحقیق قرار گیرد.

«رساله فی السماع و الرقص»

قطب‌الدین ازنیقی (وفات در ۸۲۱ ق)

قطب‌الدین محمد بن محمد ازنیقی الرومی الفقیه الحنفی از علمایی است که در دوران سلطان بایزید ایلدیرم حیات داشته است. قطب‌الدین در شهر ازنیق به دنیا آمد و نزد علمای زمان خود به شاگردی و طلب علم پرداخت و پس از چندی صاحب نظر شد. ازنیقی در علوم دینی نزد مولانا حسن پاشا به تحصیل پرداخت و در آن علوم به استادی رسید. این عالم بزرگ در ازنیق در کنار خلیل پاشا جامع از احفاد خیرالدین پاشا به خاک سپرده شد.

قطب‌الدین محمد ازنیقی، آثاری چون تفسیر قرآن کریم، العقد الثمین و العقد الیمین، مقدم، زاد المعاد فی الفروع، و راحت القلوب از خود به یادگار گذاشت.

ازنیقی، رساله فی السماع و الرقص خود را تحت تأثیر و بر آرا و عقاید غزالی در احیاء العلوم الدین، و دیگر رسایل متفاوت در این زمینه و همچنین احادیث معتبری که در این خصوص نقل شده استوار کرده است.

آغاز رساله

هذه الرساله مرغوبه کتبهها الشیخ قطب‌الدین ازنیقی نقل من احیاء العلوم

ترجمه اولنه تا کی فائده‌سی عامه و خاصه برابر اوله ...

نسخه‌ها

- کتابخانه جامع آنکارا، شماره ۱۳۱/۱، به خط تعلیق در صفحات ۱ب - ۲۷ب، ابعاد اوراق: ۱۴/۲×۲۲/۲، ابعاد متن: ۱۵/۷ × ۷/۷، ۲۳ سطر،

در بعضی صفحات این نسخه تصاویر و جداولی از آوازات، شعبه، اصول و سازهای موسیقی جای گرفته است. این نسخه در حدود قرن دوازدهم هجری کتابت شده است.

- کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۱۴۲۴.

«مجله فی الموسیقی» و «ترجمه الادوار»

فتح الله شیروانی (وفات در ۸۹۱)

فتح الله بن ابویزید عبدالله بن عبدالعزیز بن ابراهیم شایرانی شیروانی شمالی، در حدود سال ۸۲۰ هجری در شهر شیروان به دنیا آمد. تحصیلات ابتدایی را نزد پدر خود فرا گرفت و سپس برای ادامه آن به خراسان و شهر طوس عزیمت کرد. پس از آن برای تکمیل آن به سمرقند و نزد الغیبیگ رفت و در مدرسه اصول فقه، جدل، کلام، علم نجوم، هندسه و سایر علوم ریاضی را فراگرفت و در سال ۸۴۴ از قاضی زاده رومی اجازه نامه و نشان دریافت کرد و سال بعد یعنی در سال ۸۴۵ به شیروان بازگشت و در مدارس شیروان مدتی به تدریس و تربیت طالبان علم اشتغال یافت. در دوران سلطان مراد دوم به آناتولی مهاجرت کرد و مورد عنایت و لطف جاندار اوغلو اسماعیل بیگلر قرار گرفت و در مدارس آنجا به تدریس پرداخت.

مقارن با فتح استانبول شیروانی در بورسیه بود و در آنجا برای سلطان فاتح رساله‌ای در موسیقی نگاشت و تقدیم این سلطان کرد ولی مورد لطف قرار نگرفت. از اینجا به حج رفت و در میان راه، مدتی در عراق اقامت گزید و به تدریس پرداخت. در سال ۸۷۱ هجری پس از ادای وظیفه حج مدتی نیز در مکه ماند. پس از آنجا به قاهره رفت و پس از آنجا نیز به استانبول بازگشت و به تدریس و تألیف رسایل خود پرداخت. در سال ۸۸۳ به زادگاه خود بازگشت و در سال ۸۹۱ در آنجا وفات یافت.

تألیفات شیروانی

حاشیه علی شرح المواقف، حاشیه علی الهیات، تعلیقات علی اوائل شرح المواقف، شرح و تهذیب المنطق و الکلام، شرح الادوار لعمل الادوار، حاشیه التلویح، شرح المراح، شرح الارشاد فی نحو.

مجله فی الموسیقی

شیروانی رساله‌ای در موسیقی به نام «مجله فی الموسیقی» تألیف و آن

را به سلطان محمد تقدیم کرده است. ولی از سلطان لطف و عنایت ندید. این اثر شاید هم با رساله شرح ادوار فتح الله یکی باشند. در کتاب نام مؤلف نیامده است.

شیروانی در این اثر از آثار فیلسوفان یونان، رساله ادوار صفی الدین، شرح ادوار مراغی، شفاء و نجات ابن سینا، مفاتیح العلوم خوارزمی، اخلاق ناصری و شرح اشارات خواجه نصیرالدین طوسی بهره‌ها برده است. فؤاد سزگین در سال ۱۹۸۶ این رساله را در فرانکفورت به چاپ رسانده است.

آغاز رساله

الحمد لله الذی فضلنا علی کثیر من عباده المؤمنین و آتانا من کل شیء ان هذا الهو الفضل المبین. تفرد بتألیف نغمات ادوار الافلاک الدایره و توجد بایقاع نقرات حرکتها فی الازمه المتغایره. والصلواه علی من مقام عشاقه فی الحجاز و العراق محمود. و الحان ثنائیه فی ابعده طبقات الخضراء و الغبراء جمع ملایم مودود. و علی آله و اصحابه الذین شعب شرعه بقولهم و عملهم من غیر ملاک بلغت فی حصار الایمان اوج الکمال. اما بعد فانی ایها المتوفی فی مسارح الانظار ما یروکک حلاوته، المتحرری فی مطارح الافکار مایشوکک طلاوته. مشعوبا باعتلاء عرایک المجد معروفا باقتناء سبائک الحمد. مهدالیک فی هذه المجله من نقاوه متوخاک و صیابه متحرک فی علم الموسیقی الذی سیق فی انافته بعض الکلمات کما سیاتی فی المقدمات، ما ان صنعت به یدک ... السلطان العادل الغازی محمد ... بن سلطان ... الغازی مراد ...

نسخه‌ها

- کتابخانه سلطان احمد شماره ۳۴۴۹، به خط نسخ در ۹۴ برگ به ابعاد ۱۲×۱۸، طول سطر ۷، ۱۱ سطر، جداول انواع دوایر مقامات و اصولها در این نسخه جای دارد. در حدود قرن یازدهم هجری کتابت شده است.

- کتابخانه موزه بریتانیا شماره OZ ۲۳۶۱، در صفحات ۱۶۸ ب - ۲۸۹ ب، به ابعاد ۱۳/۵×۲۴/۶، اندازه متن ۱۸/۵ × ۶/۸، ۲۵ سطر. در ۲۷ ربیع الآخر سال ۱۰۷۳ در شاه جهان آباد کتابت شده است (فهرست ربو، صفحه ۵۶۰، شماره ۸۳۳).

«ترجمه الادوار»

فتح الله شیروانی در سال ۸۷۵ هجری رساله الادوار صفی الدین ارموی

را به فارسی ترجمه کرده است.

آغاز

الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على محمد و آله اجمعين.
اما بعد بدان که در تاریخ سنه خمس و سبعین ثمان مائه بود که در خطه مبارک اسطنبول با دوستی که واقف نعمات و ابعاد بود طریفه مصاحبت افتاد. ازین فقیر التماس کرد که ادوار خواجه صفی الدین عبدالؤمن که معروف است چنین استماع افتاد که شما را در این فن مهارت هست و آن عربیست از برای ما فارسی سازید که منت عظیم خواهد بود. بنابر التماس آن عزیز به ترجمه آن مشغول شدم و آن مبنی است بر پانزده فصل انشاءالله خدا از خطا و زلل نگاه دارد. انه علی مایشاء قدیر .
فصل اول: در تعریف نغمه؛ ... فصل پنجم: در تألیف بم؛ فصل ششم: در ادوار و نسب آن؛ فصل هفتم: در حکم وترین؛ فصل هشتم: در راست کردن اوتار عود؛ فصل نهم: در نامهای ادوار که مشهور است؛ فصل دهم: در تشارک نعمات ادوار؛ فصل یازدهم: در بیان ادوار طبقات؛ فصل دوازدهم: در اصطحاب غیر معهود؛ فصل سیزدهم: در بیان ایقاع؛ فصل چهاردهم: در بیان تأثیر نعمات؛ فصل پانزدهم: در بیان مباشره عمل ...

نسخه‌ها

– کتابخانه ایاصوفیا شماره ۲۷۳۵، به خط تعلیق در صفحات ۳۱ آ–۶۶ ب، ابعاد اوراق: ۱۸×۱۱/۵، ابعاد متن: ۱۱/۵×۷/۵، تعداد سطر: ۱۳، کتابت در حدود قرن یازدهم هجری. این نسخه زیبا دارای دوایر و اشکال و جداول موسیقایی است.

«الفتحیه فی علم الموسیقی»

محمد بن عبدالحمید اللادقی (وفات ۹۰۰ق / ۱۴۹۴ م)

محل الدین محمد بن عبدالحمید اللادقی از علما و دانشمندان قرن نهم هجری است که در حدود صد سال حیات داشت و در شهر آماسیه از ممالک عثمانی به دنیا آمد. لادقی در زمان ولی عهدی سلطان بایزید دوم در آماسیه، با او آشنا و پس از به سلطنت رسیدنش، به استانبول دعوت شد. لادقی در سال ۱۴۸۴/۸۸۹ رساله زین‌الاحان را به اتمام رساند و پس از آن رساله الفتحیه فی الموسیقی را تألیف کرد. رساله زبده‌البیان فی المنطق از دیگر رسایل لادقی است و نسخه‌ای از آن در کتابخانه ایاصوفیه به شماره ۲۴۹۰ نگهداری می‌شود.

رساله الفتحیه فی علم الموسیقی در سال ۸۹۰ هجری به اتمام رسید. این اثر نیز به سلطان بایزید دوم تقدیم شد. لادقی در این اثر از صفی‌الدین ارموی بهره‌ها برده است. این رساله در یک مقدمه و دو طرفه تنظیم شده، مقدمه شامل سه فصل است. فصل اول در ۵ مقاله و دومین فصل در ۳ مقاله است. این رساله توسط درلانژه (d'erlanger) به فرانسه ترجمه شد. هشام محمد نیز در سال ۱۹۸۶ م/۱۴۰۶ ق آن را براساس نسخه حلب در کویت منتشر کرد.

آغاز

الحمد لله الذی اذقنا علاوه الحان عنادل ورد جماله فی دوائر اوضات الغبراء ... و بعد فیقول العبد الفقیر محمد بن عبدالحمید اللادقی الحقیق: لمارایت ان اشرف الرياضیات هو العلم الموسوم بالموسیقی بین الوضیع و الرفیع من عباد ...

نسخه‌ها

– کتابخانه احمدیه حلب شماره ۱۲۰۶، ۹۶ برگ، کتابت در حدود ۸۹۰

(فهرست دانش پژوه، ۳۶)

– کتابخانه آستان قدس مشهد شماره ۵۳۶۹، کتابت در سال ۹۵۷ ق
– کتابخانه سلطان محمد در قبرس شماره ۱۲۵۹، به خط نسخ، ۳۳ برگ، ابعاد اوراق: ۱۶/۵×۲۲، ابعاد متن: ۵/۵×۱۰/۱، تعداد سطر: ۱۶، کتابت در روز چهارشنبه ۳۰ محرم سال ۹۷۴ هجری.

آغاز

الحمد لله الذی نور قلوب المشتاقین عجائب حالات التلحین ...

(کاتالوگ نوشته‌های اسلام در قبرس، ص ۵۳۰)

– کتابخانه اسکیلیب (iskilib) شماره ۹۷۲، ۸۷ برگ، کتابت در سال ۱۱۲۰ هجری

– کتابخانه بلدییه شماره ۲۳ k، به خط نسخ در ۷۴ برگ، ابعاد اوراق: ۱۲×۱۹، ابعاد متن: ۱۱/۵×۶/۵، تعداد سطر: ۱۳. در انتهای این نسخه چنین آمده: تمت کتابه هذه الرساله علی يد العبد الحقیق محمد کامل بن احمد بن عبدالرحمن الموقف بحلب الشهباء لیومات العصر یوم السادس من رجب الفرد من شهر سنه ۱۳۱۲ ق.

– کتابخانه متحف عراق، شماره ۱۱۲۵، ۱۴۳ صفحه، ابعاد اوراق: ۲۱×۱۵/۵، تعداد سطر: ۱۸، از طرف جمیل یوسف در سال ۱۹۰۳ م از روی نسخه ۲۵ محرم ۱۱۶۱ کتابت شده است.

آغاز: الحمد ... الذی اذقنا حلاوه الحان الوان عنادل ورد جماله فی دوائر رياضات الغبرات، بکمال قدرت و رأفته ... و بعد فیقول العبد الفقیر محمد بن عبد الحمید ... ممارایت ان اشرف الرياضیات هو العلم الموسوم بموسیقی بین الوضیع و الرفیع من عباد ...

– کتابخانه دارالکتب فنون جمیله، شماره ۷، کتابت ابراهیم بن عبدالغنی در سال ۱۳۲۸ ق

– کتابخانه ترکیت آرل (turkiyat arel) شماره ۶۱، ۱۳۰ صفحه، ابعاد اوراق: ۲۰/۲×۲۴/۷، ابعاد متن: ۱۹/۵×۱۴، ۲۲ سطر، کتابت در سال ۱۳۳۵ ق. در صفحه اول این نسخه نوشته شده است که از روی نسخه محمد بهاء‌الدین ولد چلبی امتدی کتابت شده است.

– بغداد الوقف (al'amma) شماره ۵۵۰۴
– کتابخانه موزه بریتانیا، شماره ۶۶۲۹ OT، ۸۸ برگ، از روی نسخه متحف العراق استنساخ شده است.

– بغداد الوقف (al'amma) شماره ۵۵۰۴ (محمد تقی دانش پژوه، نمونه‌ای از فهرست آثار دانشمندان ایرانی و اسلام در غناء و موسیقی، صفحه ۱۰۵).

زین‌الاحان فی علم التألیف و الاوزان

لادقی این رساله را در سال ۸۸۸ ق به سلطان بایزید دوم تقدیم کرده است. این رساله مشتمل بر یک مقدمه و سه فصل و یک خاتمه است. در مقدمه ماهیت علم موسیقی، و در فصل اول ابعاد ملایم، و در فصل دوم مقامات، آوازات، شعبات و تراکیب بحث شده است. فصل سوم مربوط به ایقاعات است. این اثر توسط مؤلف در سال بعد به ترکی نیز ترجمه شده است.

آغاز

بسم الحمد... المتفرد بتألیف النغمات الشهبیه فی ابعاد طبقات المساوات العیه ... و بعد فیقول العبد الفقیر الی ... الغنی البعید محمد بن عبدالحمید اللادقی الکبیری رایت ان اعلى الرياضیات و اسناها شرفا هو العلم الموسوم بموسیقی و انه لم یتع فی زماننا هذا الفاظ کافیه فی تبیین

حقایقه المسطوره «فجعلتها مشتمله علی مقدمه و ثلاثه فصول اما المقدمه ففی ماهیه الفن و بلاحتها الفصل الاول فی مباحث الابعاد الملايحه و يتصلها . الفصل الثاني فی المقامات و الفصل الثالث فی مباحث الايقاع و ما يتعلقها و سميتها

نسخه‌های عربی این رساله

– کتابخانه نور عثمانیه، شماره ۳۶۵۵، تعلیق، ۱۰۶ برگ، ابعاد اوراق: ۱۸ × ۱۱/۸، ابعاد متن: ۱۱ × ۵/۶، ۹ سطر.

– کتابخانه بلدیة، شماره ۲۰، k، ۵۸ برگ. این نسخه نیز از روی نسخه شماره ۳۶۵۵ نور عثمانیه کتابت شده است.

– دارلکتب فنون جمیله، شماره ۳۵۰، کتابت در سال ۱۹۲۴ م

– ترکیت آرل شماره ۱۰۴، ۴ صفحه (نسخه ناقص)، ابعاد اوراق: ۲۰/۲ × ۲۵/۲، ابعاد متن: ۱۵ × ۱۹/۵، ۲۲ سطر. از روی نسخه نور عثمانیه کتابت شده است.

نسخه‌های ترکی این رساله

– کتابخانه دانشگاه استانبول شماره ۴۳۸۰، به خط نسخ، ۱۳ برگ، ابعاد اوراق: ۱۷/۴ × ۱۱، ابعاد متن: ۱۱/۱ × ۵/۴، ۹ سطر

آغاز

الحمد... الذی تفرد بتألیف ادوار طبقات السماوات و توحید بترکیب ابعاد الالحن و الاجناس و النغمات ... و این مشتمل قلام بر مقدمه و اوج مقاله یه و بیر خاتمه یه و ... و ایکه زین الالحن آوردم ...

پایان: تم الكتاب بوعده الله الملك الوهاب فی الیون العاشر من ربیع الآخر وقت الظهر سنه تسع و ثمانین و ثمانمائه

– کتابخانه ملی ترکیه شماره ۱۲۶۷، به خط نسخ، ۱۲۱ برگ. در سال ۸۸۹ توسط محمد بن طاهر کتابت شده است.

– کتابخانه شخصی مراد بارداقچی، به خط نسخ، ۱۱۴ برگ، ابعاد اوراق: ۲۱ × ۱۵، ابعاد متن: ۱۳ × ۱۰/۵، ۱۱ سطر

پایان: تحت الكتاب بعون الله الملك الوهاب فی اواسط شهر جمادی الاول من شهر سنه ۹۱۴

موزه مولانا شماره ۲۱۹۲، به خط تعلیق، ۳۵ برگ، ابعاد متن: ۱۱ × ۶، ابعاد اوراق: ۱۵/۴ × ۱۰، ۱۵ سطر (کاتالوگ موزه مولانا ۲۷۱ و II)

«نقاوه الادوار»

عبدالعزیز بن عبدالقادر المراغی (قرن نهم هجری)

فرزند کوچک عبدالقادر مراغی (۷۵۸ – ۸۳۸) که در سال ۱۴۰۵ م در سمرقند متولد شد. عبدالعزیز رساله نقاوه الادوار را به سلطان محمد فاتح تقدیم کرده است.

این اثر مشتمل است بر یک مقدمه و ۱۲ فصل.

آغاز

الحمدلله الذی جعل الارواح مایله بجنس الالحن و النغمات و قلوب العشاق الحجازیه الراغبین الی الالحن و المقامات و سیر الانسان تحصیل هذه الادوار السنه بقدرته ...

اما بعد چنین گوید مؤلف این کتاب و مقرر این خطاب اضعف عبادالله تعالی الداعی للمسلمین بالخیر عبدالعزیز بن المرحوم المغفور خواجه کمال الدین عبدالقادر... این مختصر را در علم موسیقی تألیف کردم السلطان بن السلطان محمد بن مراد خان... و بعضی از آنچه این فقیر حقیر از لطائف و نکات نیز بر خاطر ظاهر شده بود بر آنها اضافه کردم و آن را نقاوه

الادوار تسمیه کردم ... مرتب گردانیدم بر مقدمه و دوازده فصل و خاتمه ... مقدمه در روایات احادیث از پیغمبر صلی الله علیه و سلم که در صفت صوت حسن فرموده است.

فصل اول: در تعریف صوت و نغمه و بعد و جمع و معنی لفظ موسیقی و ذکر موضوع این حق و در آنک علت غایت این فن چیست؛

فصل ثانی: در کیفیت حدوث صوت و نغمه از آلات الحان و اسباب حدت و ثقل؛

فصل ثالث: در تقسیم دساتین بر اوتار و نسب ابعاد اعداد و اسباب تنافر؛

فصل رابع: در قاعده اضافات ابعاد و تصنیف و تقسیم ابعاد و بیان طریقه اعمال از اضافات اجناس بعد ذی الاربع تألیف ملایم از اقسام بعد ذی الاربع و بعد ذی الخمس؛

فصل خامس: در ترتیب دوایر اضافات ابعاد و ذکر ادوار مشهور اعنی دوازه مقام و ذکر آوازات سسته و شعبات بیست و چهارگانه و طریقه استخراج آنها از دساتین اوتار؛

فصل سادس: در استخراج ادوار از اماکن هفده گانه در ذی الکل ائقل که آن را طبقات خوانند؛

فصل سابع: در اشتراک نغم و بیان مناسبات بعضی از پرده‌ها و آوازات و شعبات؛

فصل ثامن: در ذکر بحور و ذکر انواع و در بیان انتقالات؛

فصل تاسع: در ذکر ایقاع؛

فصل عاشر: در بیان قاعده دخول در مبدأ تصانیف و اعداد نقرات آن و در بیان اسابع سسته قدیمه و در بیان اصطحاب غیر معهوده و در طریقه ترجیعات؛

فصل حادی عشر: در بیان تعلم خوانندگی و در ذکر اسامی آلات الالحن و در تأثیر نغم و در ذکر مباشرت عمل و در طریقه ساختن تصانیف؛

فصل ثانی عشر: در آنکه مباشران این فن چگونه رعایت آداب مجالس کنند و در آنکه در هر مجلس مناسب آن مجلس خوانند و در طریقه تلحین مغول و اسامی کوکهای ایشان و معتدلیات؛

خاتمه: در ذکر اسامی مباشران این فن و در بیان شود که به عود در عمل آورند.

نسخه‌ها

– کتابخانه احمد به شماره ۳۴۶۲، خط نستعلیق، ۷۵ برگ، ابعاد اوراق: ۲۲ × ۱۵، ۱۷ سطر، طول سطر: ۸. کتابت در حدود قرن نهم هجری، جلد: چرمی.

– کتابخانه نور عثمانیه به شماره ۳۶۴۶، خط نستعلیق، ۷۲ برگ، ابعاد متن: ۱۷/۷ × ۱۰/۳، ابعاد اوراق: ۲۵/۶ × ۱۸/۲، ۱۷ سطر، کتابت در حدود قرن دهم هجری.

– کتابخانه ترکیت آرل به شماره ۱۴۷، ۱۰۰ صفحه، ابعاد متن: ۱۹/۵ × ۱۴/۵، ابعاد اوراق: ۲۰/۵ × ۲۴/۵، ۲۲ سطر. این نسخه در سال ۱۳۳۶ هجری از روی نسخه نور عثمانیه کتابت شده است.

– کتابخانه سنت پترزبورگ روسیه، شماره ۴۴۶، ۷۶ برگ (فهرست دانش پژوه، صفحه ۱۴۱).

«رساله الادوار»

خضر بن عبدالله (قرن نهم هجری)

شمس الدین خضر بن عبد الله از بزرگ‌ترین موسیقی‌دانان زمان خود بود. نام

مؤلف در مقدمه رساله اش خضر بن عبدالله آمده است. رساله الادوار در سال ۸۵۵ هجری (۱۴۵۱م) به اتمام رسید و به سلطان مراد دوم تقدیم شد. این رساله مشتمل است بر ۴۸ فصل. از فصل اول تا بیست و هفتم در مورد مخلوقات عالم افلاک و بروج و موسیقی صحبت می شود و از فصل بیست و هشتم به بعد، مباحث نظری موسیقی مطرح می شود که شامل تعریف موسیقی، ایقاع، نقرات، آوازات، مقامات و پرده ها است. در این رساله از آرا و عقاید موسیقی دانانی همچون حکیم ابونصر فارابی، محمد المصری، ابن سینا، عبدالقادر مراغی و صفی الدین ارموی استفاده شده است. از امتیازات این رساله تصاویر و اشکال آن است.

آغاز

حمد و سپاس بی قیاس اول خالق جن اناس او زرینه اولسون کم ... پیک عقل وحدانیتی صحرا سنده متحیر و حیراندر. در میان آفرینش عالم اول الله تعالی جل و علا کند و قدرتندن بر گوهر پرتدی ... بویله روایت ایدر بو ادوار مؤلفی خضر بن عبدالله که کونلردن بر کون بن کمسنه په پادشاه شویله اشارت ایتدی که بو علم موسیقی بغایت لطیف و شریف بر علمد و هم سنوک داخی بو علمده خیلی کوشتک وار نو له بو بابده بیر کتاب تألیف اتسک تاکم بو علمک و اصللری انی او قویبب خیر ایه یاد ایده لر.

نسخه ها

- کتابخانه روان کوشکو به شماره ۱۷۲۸، خط نسخ، ۱۳۱ برگ، طول سطر: ۹/۵، ابعاد اوراق: ۲۴/۵ × ۱۶/۵، کتابت در حدود قرن نهم هجری.
- کتابخانه موزه واتیکان به شماره ۳۶۰، خط: نسخ، ۱۲۶ برگ، ابعاد اوراق: ۲۱ × ۱۵، ۱۳ سطر، کتابت در سال ۱۰۳۳ هجری.
- کتابخانه ملی فرانسه به شماره ۱۵۰، ۱۰۲ برگ، ابعاد اوراق: ۳۱/۵ × ۱۸، کتابت در قرن یازدهم هجری.
- کتابخانه موزه مولانا به شماره ۵۷۶۲، خط نسخ، ۱۵۶ برگ، ابعاد اوراق: ۱۸/۵ × ۱۳/۳، ابعاد متن: ۱۱/۳ × ۶/۳، ۱۳ سطر، کتابت در تاریخ ۱۱۷۷ هجری.
- کتابخانه جامع آنکارا به شماره ۱۳۳، خط تعلیق، ۸۸ برگ، ابعاد اوراق: ۱۹/۷ × ۱۵، ابعاد متن: ۱۶ × ۱۱/۵، ۱۵ سطر، کتابت در قرن دوازدهم هجری.
- کتابخانه موزه بریتانیا به شماره ۱۱۰۹۱۰۱.۱۱۰۹۱۰۱.

«مقاصد الادوار»

محمد بن عبدالعزیز بن خواجه عبدالقادر (قرن نهم هجری)

فرزند عبدالعزیز، کوچکترین پسر عبدالقادر مراغی است. محمد بن عبدالعزیز در عصر خود از بزرگترین نظریه پردازان موسیقی در امپراتوری عثمانی بود و دو رساله تألیف کرده که هر دو نیز به فارسی هستند.

۱- محاصل الالحان: که به پیروی از مقاصد الالحان پدر بزرگ خود، خواجه عبدالقادر مراغی نوشته است که متأسفانه تاکنون نسخه ای از آن به دست نیامده.

۲- مقاصد الادوار: این اثر در یک مقدمه و هشت فصل ترتیب یافته و به سلطان بایزید دوم تقدیم شده است. در این رساله انواع و اقسامی از تصاویر و اشکال موجود است.

آغاز

الحمد لمن جعل الارواح مایله بطیب الاصوات و زینها بحسن الالحان و النغمات و جعل قلوب العشاق الحجازیه راغبه الی الشعبات و المقامات

وصیه الطباع السلیمه مالوفه بمعرفه الادوار و قدر صیتهها باقیه بقاء الادوار. والصلواه و السلام علی محمد المختار و علی آله و اصحابه الاخیار.

اما بعد چنین گوید مؤلف این کتاب و مقرر این خطاب اضعف عبادالله و احوجهم المحمود بن عبدالعزیز بن المرحوم المغفور خواجه عبدالقادر غفرالله ذنوبهم که این مختصر را در علم موسیقی تألیف کردم به اسم المبارک السلطان الاعظم خلیفه الله فی الامم ... السلطان بن السلطان بایزید بن محمد خان خلد الله تعالی سلطنته ... مشتملا بر اصول و الفروع و قواعد این فن بیان کردم در این رساله آن مسائل را که تحقیقات آن به عمل این فن تعلق دارد و عملیات مستخرج و مستنبط از آن مسائل می شود. مصطلحات قوم را و بعضی از آنچه این فقیر حقیر را از لطایف و نکات نیز بر خاطر ظاهر شده بود بدانها اضافه کردم. و آن را مقاصد الادوار نام کردم. از جمله ساز چینی که تألیف خواجه کمال الدین عبدالقادر است ... و این سخن مشهور عالم است و در شرح ادوار و کتابهای دیگر هم مسطور است ... و دیگر صاحب ادوار صفی الدین عبدالمؤمن ارموی رحمه الله در کتاب ادوار هشستاد و چهار دایره استخراج کرده و خواجه کمال الدین عبدالقادر بن حافظ غیبی مراغی غفرالله ذنوبهم از اضافات قسم ثالث عشر از طبقه ثانیه به اقسام طبقه اولی هفت دایره دیگر استخراج کرده ... مقدمه در روایات احادیث پیغمبر صلی الله علیه و سلم در صفت صوت حسن فرموده است ...

فصل اول: در تعریف نغمه و بعد و جمع و معنی لفظ موسیقی و ذکر موضوع این فن؛

فصل ثانی: در کیفیت حدوث صوت و نغمه از آلات الحان و اسباب حدث و نقل؛

فصل ثالث: در تقسیم دساتین بر اوتار و اعداد و اسباب تنافر؛

فصل رابع: در قاعده اضافات ابعاد و تصنیف و تقسیم ابعاد و بیان طریقه اعمال از اضافات اجناس بعد ذی الاربع و بعد ذی الخمس؛

فصل خامس: در ترتیب ادوار اضافات ابعاد و ذکر ادوار مشهور اعنی دوازده مقام و ذکر آوازات سته و شعبات بیست و چهار گانه و طریقه استخراج آنها از دساتین؛

فصل سادس: در بیان اشتباه و استخراج نظم ادوار و بیان مناسبات؛

فصل سابع: در بیان شدود؛

فصل ثامن: در ذکر ایقاع.

نسخه ها

- کتابخانه نور عثمانیه به شماره ۳۶۴۹، خط نستعلیق، ۵۷ برگ، ابعاد متن: ۱۲/۱ × ۶/۸، ابعاد اوراق: ۱۷/۸ × ۱۲/۵، ۱۳ سطر، عنوان ها: شنگرف. این نسخه در شوال ۹۰۸ هجری کتابت شده است.

- کتابخانه نور عثمانیه به شماره ۳۶۵۰، خط تعلیق، ۵۶ برگ، ابعاد متن: ۷ × ۱۱/۸، ابعاد اوراق: ۱۳ × ۱۲، ۱۲ سطر، در حدود قرن دهم هجری کتابت شده است.

- کتابخانه ایاصوفیا به شماره ۲۴۱۳، خط نستعلیق، ۵۶ برگ، ابعاد اوراق: ۱۸ × ۱۳، ابعاد متن: ۱۲ × ۶/۵، ۱۳ سطر، در مقدمه این نسخه نام سلطان سلیمان قانونی آمده است. کتابت در حدود قرن دهم هجری.

- کتابخانه دارالکتب، فنون جمیله، فارسی شماره ۲، خط: نسخ، ۳۰ برگ، ابعاد اوراق: ۲۰ × ۱۴/۵، ۱۷ سطر.

- کتابخانه عارف حکمت شماره ۲۲ (فهرست دانش پژوه، صفحه ۱۴۳).